

Етнічний склад населення Кам'янецького і Летичівського староств демонструє таблиця 3.

Табл. 3

Етнічний склад Кам'янецького і Летичівського староств [1, 201]

Населені пункти	Русини	Поляки	Інші	Всього
м. Летичів	155	2	1	158
м. Смотрич	68	12	1	81
Сільські поселення	704	69	13	912
Всього (%)	927 (80 %)	83 (7 %)	25 (2 %)	1151*

* При цьому слід зауважити, що 11 % від усього населення за люстраціями не піддається етнічному визначенню

У подільських містах середини XVI ст. все більш помітною ставала частка єврейського населення, котра надалі постійно зростала. В цьому регіоні до загалу шляхетського й служилого станів проникли й татари. Як уже зазначалося, найбільше їх було у м. Бар – 50 будинків. В інших поселеннях татарський етнос не був значним. Серед населення Поділля зустрічалися також серби і волохи. Разом з іншими вихідцями з Туреччини, витіснені зі своїх земель, вони емігрували в більшості на Поділля [1, 190].

Отже, наприкінці XV – першій половині XVI ст. в українському соціумі швидкими темпами йшло сполщення шляхетської верстви. Зростання фільваркового господарювання призводило до поступового закріпачення селян. Разом з польською шляхтою, іноземні колоністи – німці, євреї, вірмени – активно освоювали, спустошені татарськими набігами, руські землі. Німецька колонізація відтісняла й утискувала місцеву українську спільноту, але водночас почалася й полонізація німців. Загалом, Галичина і Поділля, населялися, в основному, українським (руським) населенням (біля 89 %). 3-поміж міщан, українці становили 80 %, селян – 90 %. Поляків у містах було біля 10 %, селях – 4 %. Тому не дивно, що самі поляки називали цей край Руським і це була не географічна, а етнічна назва.

1. Владимирский-Буданов М. Население Юго-Западной России от второй половины XV в. до Люблинской унии (1569) // Архив Юго-Западной России (далі – АЮЗР). – Ч. 7. – Т. 2. – К., 1890.
2. Грушевський М.С. Історія України-Руси: в 11 т., 12 кн. – К., 1991.
3. Яковенко Н.М. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. – К., 2005.
4. Запорозький Л.О., Крикун М.Г. Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів. – Львів, 2002.
5. Голобуцький В.О. Економічна історія Української РСР. Дожовтневий період. – К., 1970.
6. Крип'якевич І.П. Львівська Русь в першій половині XVI ст.: дослідження і матеріали. – Львів, 1994.
7. Люстрація Каменецького староства 1565 г. // АЮЗР. – Ч. 7. – Т. 2. – К., 1890.
8. История Польши / Под ред. В.Д. Королюка, И.С. Миллера, П.Н. Третьякова. – М., 1956. – Т. 1.

Zhuk O.M. The ethnic and social composition of the ukrainian settlements in Doland till the 1569th. The peculiarities of the social and ethnic structure of the Ukrainian lands in the structure of Poland until the Lublin union of the 1569th are analysed in the article. It is established that Ukrainian settlements were mainly populated by the Rus (Ukrainian) people and little number of other ethnicities.

Key words: social structure, ethnic composition, settlement, colonization, peasantry, Rus people, Poles, Jews, Germans, Armenians, Tartars

О. В. Харсун

МІСТА УКРАЇНСЬКОГО ПОРУБІЖЖЯ ПІД ВПЛИВОМ ПОЛІТИКИ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ У XVIII ст.: РЕЛІГІЙНА ПЛОЩИНА ВЗАЄМОВІДНОСИН

Стаття присвячена аналізу релігійної політики Польської держави щодо православного населення земель українського порубіжжя, зокрема міщан. Розкрито особливості розбудови в містах католицьких та уніатських релігійних установ. Визначено роль польської шляхти у процесі насадження уніатства та католицизму, а також окреслено ставлення міщан до таких заходів.

Ключові слова: магнати, шляхта, уніати, католики, православні

Міста, будучи форпостами владних структур, містили ґрунтовний пласт культурних надбань. Фронтирність українських прикордонних міст, які у XVIII ст. були частиною південно-східного краю Речі Посполитої, визначили різноманіття та багатогранність явищ, зокрема духовного осягнення міщан краю. Визначення особливостей взаємовідносин між представниками різних конфесій у межах міст українського порубіжжя XVIII ст., тогочасних півдня Київського та сходу Брацлавського воєводств, сприятиме окресленню більш чіткого вектору духовної політики у сфері суспільних відносин на сучасному етапі українського державотворення. Мета статті передбачає аналіз релігійних взаємин у межах міст краю як частини відповідної політики Речі Посполитої.

Дослідження реакції українського православного населення, за умов релігійного наступу з боку Польщі, почалося ще в XIX ст. Так, В. Антонович зазначав, що на заваді швидкому впровадженню унії на українських землях стояли православні священники, міщани й селяни [1]. За радянської доби релігійна тематика не була популярною, але в 1970–80-х рр. з'явився ряд праць, присвячених конфесійній ситуації на українських землях, авторами яких були М. Кашуба [2] й А. Зінченко [3]. Зокрема останній, проаналізувавши прибутки католицьких та уніатських духовних установ, дійшов висновку, що існували вони лише за рахунок експлуатації місцевого населення. Особливо актуальною релігійна тематика стала в роки незалежності України. Дослідження О. Крижанівського, О. Плохія [4–5], І. Власовського [6] та ін. привертаять увагу до конфесійного питання. Разом з тим, релігійне життя міст українського порубіжжя у XVIII ст. поки не стало предметом окремого дослідження.

Домінантною стороною життя українського суспільства у XVIII ст. і надалі залишалася релігія. Оскільки протистояння між православними і католиками на Правобережжі надалі тривало, то межа між Slavia Latina і Slavia Orthodoxa, особливо на Київщині та Брацлавщині, не була чіткою, перебуваючи у постійному зіткненні та взаємному проникненні двох конфесій. Особливу роль у відстоюванні православ'я відіграло прикордонне положення краю, козацькі традиції, які мали свою вагу у містах. Боротьба з іновірцями на державному рівні в межах Речі Посполитої розгорталася доволі широко і неодмінно призводила до зіткнення представників різних релігійних течій. Однак у трикутнику Чигирин–Біла Церква–Умань зберігалися традиції козацьких вольностей, а людність відзначалася вірністю православ'ю [7, 136].

Значну підтримку римо- та греко-католицькій церквам надавала польська шляхта, покладаючи на церкву великі сподівання, вбачаючи в ній засіб впливу на парафіян та міцну основу для збереження в державі соціаль-

ної стабільності. Так, для обслуговування польської залози у Білій Церкві великий коронний гетьман А. Сенявський запросив капеланом єзуїта Н. Гольштина. Крім єзуїтів, у цей час у місті перебували монахи капучинського ордену. О. Стародуб припускав, що саме на їх прохання в 1715 р. Сейм прийняв постанову про збирання коштів на ремонт даху Білоцерківського костюлу серед шляхти Київського воєводства [8, 12]. За люстрацією 1765 р., у Білій Церкві, з дозволу старости перебувала єзуїтська місія, що розташовувалася навпроти фортеці, мала кам'яну резиденцію та дерев'яний костюл [8, 14–15].

З кінця XVII ст. свою діяльність на українських землях розгорнув орден Св. Василя Великого. Одним із його покровителів був магнат Ф. Потоцький, який прагнув перегорити Уманщину на центр уніатства в регіоні. Натомість канівський староста М. Потоцький виділив на користь Руської провінції ордену василіан мільйон злотих [7, 131]. Незважаючи на те, що впродовж другої половини XVIII ст. на українських порубіжних землях, зокрема Уманщини, греко-католицька церква зберігала свої позиції, події 1768 р. (Коліївщина) засвідчили, що уніатське віросповідання для більшості населення краю мало ситуативний або конверсійний характер, що спричинилося не добровільним вибором мирян, а постійним тиском з боку магнатів, влади та греко-католицьких митрополитів [9, 81].

Протилежно інший статус і організацію в межах Речі Посполитої мала православна церква. Після переходу Луцького єпископа Д. Жабокрицького в уніатство, вона не мала власної єпархії у Польщі. Для захисту православної церкви й віри, а також упорядкування релігійних справ 1761 р. переяславський єпископ Гервасій (Лінцевський) створив Чигиринське духовне управління. Причиною була необхідність ефективного керування тією частиною переяславської єпархії, що перебувала на правому березі Дніпра, під польською владою. Головним осередком єпархії став Свято-Троїцький Мотронинський монастир, ігуменом якого з травня 1753 р. був М. Значко-Яворський [10, 316].

Одним із осередків віри виступали монастирі, які відзначалися консервативністю. На середину XVIII ст. у межах українського порубіжжя зросла кількість католицьких та уніатських монастирів, шляхом будівництва нових та обертання в унію православних. Історію боротьби за монастирі між православними й уніатами, зокрема василіанами, можна простежити на прикладі Лисянського Свято-Троїцького монастиря, збудованого у середині 1656 р. як православного. У 1729 р. кн. Яблоновський оселив у ньому василіан, на чолі з монахом Кунцевичем. Декілька разів монастир переходив із рук у руки, від католиків – до православних. У 1757 р. кн. Ю. Яблоновський подарував василіанам споруду старого замку, а також церкву в місті, що на той час була вільною. До того ж було визначено фундацію на щорічне утримання Лисянського василіанського монастиря у 200 злотих. У часи Коліївщини церкви й монастирі півдня Київщини і Брацлавщини повернулися до православного духовенства. Однак у 1775–1776 рр. православний Свято-Троїцький монастир у черговий раз опинився під владою греко-католицької церкви [11, 170–171]. Таким чином, протистояння мало різновекторний характер, відбуваючись на всіх рівнях релігійних взаємин у суспільстві.

У творі «Відомості про польські міста і села» М. Нелюбовича міститься відомість про те, що писар уніатської консисторії П. Урбановський 23–24 вересня 1766 р. арештував православних священників – Ф. Зелінського (Зеленського) із Суботова, Ф. Кабана з Мед-

ведівки та керівника Чигиринського духовного правління М. Левицького. Від них вимагали переходу в унію, й, отримавши відмову, демонстративно возили з міста до міста і привселюдно карали [10, 312]. У тому ж році озброєний шляхетський загін закатавав церковного старосту (титаря) мліївської церкви Д. Кушніра за відмову перейти в унію. Як зазначає О. Крижанівський, подібні вияви релігійного фанатизму з боку шляхти підігрівалися бажанням пожитися церковним майном [4, 118]. Наприклад, Потоцький бив монахів Жаботина, грабував їхнє майно, зокрема ігумена Биковського, а уніатський інструкторій Любинський у цьому ж містечку 1766 р. хотів стригти бороди православним священникам [12, 158–159].

Інший уніат – офіціал Мокрицький – розгорнув «боротьбу» спочатку в Корсуні, де заарештував православних священників, а потім відправився до Черкас. Зупинившись у дворі губернатора, він скликав громаду та почав вимагати від люду переходу в унію. Зустрівши відмову, відправив на натовп озброєних жовнірів. У результаті двох мешканців забили на смерть, багатьох заарештували [12, 637]. У Смілі 1766 р. Мокрицький надіслав людей для того, аби вони схилили міщан до унії. Тому вже за рік місцеві жителі скаржилися на нестерпні образи від католиків і уніатів [12, 478]. Непокірних карали стягненням чиншу, конфіскацією майна і навіть стратою. Так, 29 червня 1776 р. уніатські священники жорстоко вбили уманського протоієрея К. Зеленського (родича І. Гонти). Відзначився й уманський комісар, який 1780 р., зібравши всіх православних священників краю, закликав їх до прийняття унії. Коли ж вони відмовилися, то почав залякувати.

Ще одним засобом боротьби з іновірцями було відбирання православних храмів. Так, у Мошнах 1737 р. було закрито Свято-Преображенський храм, через відмову його настоятеля Ф. Кленіцького служити за уніатським обрядом, а вже 1739 р. церкву переведено на греко-католицьке богослужіння та призначено нового настоятеля [13, 64]. Наступ на православні храми вкотре активізується у середині 60-х рр. XVIII ст., коли почастишали випадки вигнання священників. Зокрема, якщо на 1741 р. у Смілі нараховувалося 4 православні церкви (Миколаївська, Покровська, Спаська й Успенська), то 1766 р. з останньої було вигнано православного священника і призначено уніата [14, 478].

Поряд існувала й практика пересвячування, зокрема і в православ'я. Так, в уманській церкві св. Михаїла Архангела наприкінці 1760-х рр., під час послаблення релігійного тиску, о. А. Уханевич хрестив дітей іновірців у православну віру. Його брат о. Яків, рукоположений уніатським митрополитом А. Шептицьким, у 1768 р. був приєднаний до православ'я Гервасієм – єпископом Переяславським. Відповідно й церква, в якій служили отці, перетворилася на православну. Про перехід до унії та повернення до православ'я повідомлялося також і щодо протопопа Мошен Р. Клиницького [12, 337].

Надалі процес переходу до іншої віри ускладнився, з огляду на ті події, що мали місце в Речі Посполитій. На думку деяких дослідників, причина неодноразової зміни віри деякими духовними особами полягала у відсутності усвідомлення своєї конфесійної приналежності. Визначити ж мотиви переходу уніатів і василіан до православ'я досить складно. Консисторійські документи вказують на їхнє невдоволення унією. Загалом же релігійна політика Польщі впродовж XVIII ст. була направлена на ліквідацію православної церкви та залучення її прихожан до римо- чи греко-католицької церков. У свою чергу, це зумовлювало опір як православного духовенства, так і мирян. Досить

гостро конфронтація проявилася у межах Київського та Брацлавського воєводств, де більшість населення сповідувала православ'я. До руху опору долучилися й міщани, хоча ситуація у містах була неоднозначною. Так, у містечках, де більшість населення була представлена місцевими жителями, а саме міськими селянами, – опір польській політиці був активнішим. Такі міські громади вимагали повернення своїх церковнослужителів та підтримували православне духовенство. Натомість у містах, де значний відсоток населення був представлений іновірцями (іудеями, католиками), запровадження такої релігійної політики з боку шляхти проходило для поляків більш вдало.

1. Антонович В. Нарис становлення Православної церкви на Україні від половини XVII до кінця XVIII ст. // Грушевський М., Левицький О. Розвідки про церковні відносини на Україні-Руси XVI–XVIII вв. – Л., 1990.
2. Кашуба М.В. З історії боротьби проти унії XVII–XVIII ст. – К., 1976.
3. Зінченко А.Л. Католицькі та уніатські єпископські маєтки на Правобережній Україні наприкінці XVIII ст. // Укр. іст. журн. – 1984. – № 1.
4. Крижанівський О., Плахій С. Історія церкви та релігійної думки в Україні: у 3 кн. – Кн. 3: Кінець XVI – середина XIX ст.). – К., 1994.
5. Крижанівський О.П. Традиційні джерела церковних доходів на Правобережній Україні у XVIII ст. // Вісник Київського університету. Серія: історичні науки. – Вип. 32. – К., 1990.
6. Власовський І. Нарис історії Української православної церкви (XVIII–XX ст.): у 3 т. – Т. 3. – К., 1998.
7. Довбищенко М.В. Унія в Київському та Брацлавському воєводствах Речі Посполитої XVIII ст. (загальний огляд) // Архів Української церкви. – Вип. 1: Історія унії на Київщині 1596–1839 рр. / Ред. М. Обушний. – Л., 2011.
8. Стародуб О. Орден єзуїтів на Білоцерківщині: діяння, освіта, господарство. – Біла Церква, 2003.
9. Скус О.В. Релігійна палітра Уманщини 1793–1917 рр. – Умань, 2009.
10. Мицик Ю. Чигирин – гетьманська столиця. – К., 2007.
11. Важкий шлях: перша половина XVIII ст. / За ред. В. Смоля та ін. – К., 2002.
12. АЮЗР. – Ч. 3. – Т. III: Акты о гайдамаках (1700–1768). – К., 1876.
13. Гречуха С. Мошни. Шлях через віки. – Черкаси, 2007.
14. ІР НБУВ. – Ф. І. – № 8242.

Kharsun O.V. The towns of the Ukrainian frontier under the influence of the Rzeczpospolita policy in the XVIII century: the religious plane of the relations. The article is devoted to the analysis of the Polish religious policy regarding the Ukrainian Orthodox population living in the borderlands, in particular the middle class. Are described the features of the urban development in the region of the Catholic and Uniate religious institutions. Has been identified the role of the Polish nobility in the process of the Uniate and Catholic inculcation, been examined the attitude of the middle class to such measures.
Key words: magnates, nobles, uniates, catholics, orthodox, burgers

В. А. Дмитренко

СПОВІДНІ РОЗПИСИ ЯК ДЖЕРЕЛО ДОСЛІДЖЕННЯ ПАРАФІАЛЬНОГО ДУХОВЕНСТВА ГЕТЬМАНЩИНИ XVIII ст.

У статті проаналізовані інформаційні можливості сповідних розписів як джерела для дослідження парафіяльного духовенства Гетьманщини XVIII ст.

Ключові слова: Гетьманщина, парафіяльне духовенство, сповідні розписи

Останнім часом серед українських дослідників ранньомодерного соціуму спостерігається стійкий інтерес до вивчення різноманітних аспектів буття окремих груп, що його творили. Невід'ємною частиною суспіль-

ства Гетьманщини було духовенство, всебічне вивчення якого видається нам вкрай важливим. Дослідження діяльності православної церкви на території Гетьманщини віддавна перебувало у сфері інтересів істориків. Її вивчали В. Пархоменко, І. Власовський, І. Огієнко, І. Граєвський та ряд інших науковців. Однак у більшості попередніх студій вона подавалася як «історія згори». Передовсім, це виявилось у висвітленні діяльності церковних ієрархів, змін територіальних меж єпархій та законодавчого регулювання церковного життя. В той же час основна маса духовенства – парафіяльні священники – опинилися поза увагою науковців.

Враховуючи поширення антропологічного підходу у сучасній гуманітаристиці, така ситуація, вочевидь, потребує виправлення. Одним із першочергових завдань на цьому шляху є розробка проблематики, пов'язаної з дослідженнями демографічних процесів у цій соціальній групі. Виконання цього проекту потребує залучення нових джерел, одним із яких можуть бути сповідні розписи, аналіз яких і визначив мету цієї статті.

Згаданий вид церковно-облікової документації почав масово запроваджуватися у церквах Гетьманщини після видання Синодського указу 1737 р. Згідно з ним, до розписів записували жителів парафії, відзначаючи виконання ними таїнства сповіді та причастя. Запис проводився парафіяльним священником за ставним, подвірним та посімейним принципами. Оскільки сповідатися мали всі парафіяни, старші 7 років, у документі фіксувався й їхній вік. Розписи мали укладатися щорічно. При цьому один екземпляр відправлявся у канцелярію протопопії, а інший (ідентичний) – мав зберігатися у церкві [1, 114–125]. Завдяки цьому, в розписах можна віднайти антропомічні дані, статеві показники, географічну належність, шлюбно-сімейний стан, соціальний статус, відомості про домогосподарство (двір). Увесь цей набір інформації є важливим для дослідження демографічних процесів як у соціумі загалом, так і середовищі парафіяльного духовенства зокрема. У ширшому контексті результати таких досліджень дозволять представити церковну історію як «історію знизу» та реконструювати життя парохів в її повсякденних виявах.

У цьому дослідженні ми зупинимось на таких моментах: проаналізуємо відомості про антропоміку, становий, сімейний, віковий стан, домогосподарство, місце проживання парафіяльного духовенства, вміщені у сповідних розписах; встановимо достовірність зазначеної інформації; простежимо можливості використання інформаційного потенціалу джерела для дослідження демографічних процесів та повсякденного життя у середовищі парафіяльного духовенства.

Розпочнемо з аналізу антропоміки. В офіційному зразку чітко зазначалося, що до розпису треба було записати ім'я, по-батькові та прізвище особи. Так, за умови належного збереження джерела, ми мали б змогу відтворити поіменний склад парафіяльних священників. Однак на практиці в одних розписах панотці повністю записували свої антропомічні дані, в інших – зазначали лише ім'я та по-батькові, рідше – ім'я та прізвище.

Втім, говорити про усталеність записів прізвища та по-батькові у розписах також не можна. Показовим прикладом можуть бути їхні трансформації у родині священників с. Ячини Пирятинської протопопії. Сповідний розпис 1758 р. зафіксував тут священником Ісаю Савича [2, 1]. У подальшому два його сини також стали священниками у цій же парафії. Так от, у розписі 1768 р. один з них іменується Лук'яном Ісаєвим, а інший – Павлом Ісаєвичем [3, 1]. Хоча метаморфози на цьому не закінчуються. У розписі 1793 р. вже дорослі діти Лук'яна